

ศิลปะเพื่อประชาชน

ในงานประพันธ์ของคมทวน คันธนู

ชัยพร แสงกระจ่าง

.....

คมทวน คันธนู หรือในชื่อจริงว่า ประสาทพร ภูศิลป์ธร ได้รับรางวัลวรรณกรรมสร้างสรรค์ยอดเยี่ยมแห่งอาเซียน หรือที่เรียกกันย่อ ๆ ว่า รางวัลซีไรต์ เมื่อปี 2526 จากผลงานรวมเล่มบทกวีที่ชื่อ นาฏกรรมบนลานกว้าง คมทวน คันธนู สามารถสร้างสรรค์งานได้ทั้งที่เป็นบทกวีและเรื่องแต่ง งานเล่มแรกของเขาเป็นเรื่องสั้นในชื่อวาทกถ : วรรณกรรมชาตีสร์ ในนามปากกา โกลัม พัลย์ ศิพม์เมื่อปี 2518 หลังจากนั้นเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลา' 2519 เขาหันมาใช้นามปากกา คมทวน คันธนู เขียนบทกวีและเรื่องสั้น รวมทั้งบทความด้วย จากนั้นจนถึงปัจจุบัน เขามีผลงานรวมเล่มอีก 10 เล่มคือ

แสงดาวแห่งศรัทธา (รวมเรื่องสั้นและบทกวี 2521)

สำนึกชบถ (รวมเรื่องสั้นและบทกวี 2523)

นาฏกรรมบนลานกว้าง (รวมบทกวี 2524)

กำสรวลโกลินทร์ (รวมบทกวี 2525)

บนถนนและทางผ่าน (รวมบทกวี 2526)

คนตกงาน (รวมเรื่องสั้นและบทกวี 2528)

นายขนมต้ม : คนกล้านอกคานาน (นวนิยาย 2529)

วิเคราะห์วรรณกรรม วิเคราะห์วรรณกร (รวมบทความและบทกวี 2530)

กวีจรคอบกาสิต (สามแห่งชีวิตคำฉันท์) (บทกวี 2531)

ครึ่งหนึ่งนานมาแล้ว (รวมเรื่องสั้น 2531)

เขียว (นวนิยาย 2531)

ไม่ว่าจะเป็นงานประเภทบทกวีหรือเรื่องแต่งใด ๆ คมทวน คันธนู ได้แสดงออกอย่างแจ่มชัดถึงแนวความคิดพื้นฐานของการสร้างสรรค์งานของเขา ซึ่งยืนอยู่ข้างคนส่วนใหญ่หรือคนจนในสังคม

ทัศนะพื้นฐานในการสร้างสรรค์งานเขียน

ในการรวมเล่มผลงานเล่มแรก กถกถ : วรรณกรรมชาตีสร์ คมทวน ได้อธิบายเหตุผลแห่ง การ"กถกถ" (ตามเรื่อง) ของตนเอง ไว้ว่า

"ประเทศชาติกำลังตกอยู่ในสภาพแวดล้อมอันเลวร้ายทั้งภายใน และ ภายนอก กลุ่มพ่อค้าอิทธิพลกุมกระเพาะอาหารคนไทยไว้เหนียวแน่น ผู้บริหารมีความคิดต่ำตื้น คำนิ่งถึงแต่ผลประโยชน์ส่วนตัวในขณะที่คนไทยแท้ทำงานหนักจนไหลลู่แขนแล้ว ถูกกดขี่และกอบโกยแรงงาน

ผมเองแม้จะไม่ลำบากลำบากเหมือนชีวิตผู้ทุกข์ยาก แต่ด้วยสำนึกในมนุษยธรรม ผมอยากให้เขาเหล่านั้นได้รับความยุติธรรมและเสมอภาคบ้าง ผมจึงต้องกบฏต่อคนเห็นแก่ตัว สถานที่เล่าร้ายและสังคมที่ขี้ความขี้เป็นมนุษย์ด้วยกัน เพื่อว่าวันหนึ่งจะได้มีการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีกว่า"¹

เห็นได้ว่า สิ่งที่ทำให้เกิดแนวความคิดซึ่งคมทวน เรียกว่าความคิดกบฏนั้นเกิดขึ้นมาเพราะการได้เห็นบางสิ่งบางอย่างในสังคมและไม่เป็นไปตามที่ควรจะเป็นตามความคิดของคมทวน กล่าวคือ สภาพสังคมเลวร้ายลง ซึ่งในกรณีนี้เกี่ยวกับการมองสภาพสังคมนี้ ไม่เพียงแต่สภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไปแต่เพียงประการเดียว หากแต่คมทวนก็ยังยืนยันถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในตัวของ เขาเองด้วย

เขาว้าวัวใน คำประกาศของผู้เขียน ในเล่ม แสงดาวแห่งศรัทธา ว่า

"ในสมัยเด็ก ๆ ข้าพเจ้าถูกปลูกให้รักชาติ มีความเป็นชาตินิยม ข้าพเจ้าเกลียดคนจีน เกลียดแขก ฯลฯ ข้าพเจ้าฝันเฟื่อง ที่จะกำจัดคนจีนให้หมดลงจากผืนแผ่นดิน แต่น่าประหลาดใจ ข้าพเจ้ากลับรักคนอเมริกัน เพราะประวัติศาสตร์สอนให้เห็นชัดว่า อเมริกาพยายามช่วยเหลือไทยทุกด้าน

ครั้นเติบโตข้าพเจ้าถูกปลูกให้รักชาติ ส่องรุทก็ก่อกองด้วยความเป็นไทยระอุ เคียดโคกับวีระอาจหาญของวีรบุรุษตามประวัติศาสตร์ และเริ่มชิงชังพม่าขึ้นเป็นลำดับและเป็นลำดับ...

จนกระทั่งวันหนึ่ง ข้าพเจ้าเริ่มเข้าใจอะไรต่ออะไรทะลุปรุปร่ง ข้าพเจ้ามองเห็นชัดถึงการหลอกลวง การโกงกิน การใช้ระบอบคณาธิปไตยเข้าคุมอำนาจ..."

".....

จิตใจของข้าพเจ้าจึงแปรเปลี่ยนไปเป็นลำดับ ข้าพเจ้าเริ่มคลุกคลีกับคนจนมากขึ้น มองเห็นโลกของ เขาที่ขมขื่น ข้าพเจ้าเคยเห็นคนจนชราลูบหัวเด็กไทยอย่างรักใคร่ ฟัน้องลาวที่โอบอ้อมอารี ทั้งที่เขาต่างทำมาหากินเยี่ยงคนจน ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่าภายใต้จิตใจดีงามของคนจนทั่วโลกนั้นมีความเห็นอกเห็นใจกันอย่างยิ่ง (วันโน้นแต่ว่าเขาปลูกคนอีกชั้นหนึ่งหลอกล่อให้มงาย"²

เขาได้ยืนยันพรรคณะการอยู่ข้างประชาชนผู้ทุกข์ยากของเขาไว้ทุกครั้งที่มีโอกาส บางครั้งตั้ง เป็นคำสัตย์สุภาพและความหวังไว้ว่า

"บัดนี้ ข้าพเจ้าก็ยังคงเป็นข้าพเจ้า ไม่ว่าคนทุกข์ยากและคนคดงาน จะอยู่ที่ไหนบนพื้นโลก สัมพันธภาพทางใจที่ข้าพเจ้ามอบให้พวกท่านจะยังคงอยู่ เรื่องรอราราคีมีของดวงอาทิตย์ในยามกลางวัน

ทุกครั้งที่จะเพาะอาหารของพวกเราถูกทำร้าย ขอให้รำลึกถึง เพื่อนผู้คอกอยู่ในกระแสรแห่งความเจ็บปวดรวดร้าวเช่นเดียวกัน วันหนึ่ง คนที่อย่างพวกเรานั้นแหละ จะ เป็นผู้ทำลายล้างความเลวทรามที่ครอบคลุมจิตใจอันดีงามของมนุษย์ให้หมดสิ้นไป"³

และด้วยอารมณ์ภักวี บทประพันธ์ที่เป็นคำสัตย์สุภาพต่อประชาชนของ คมทวน คันธนู ที่เป็นทีกล่าวขวัญถึง พลังและความมุ่งมั่นอันแรงกล้าได้แก่ บทสัตย์สุภาพประชาชน⁴ ซึ่งมีตอนหนึ่งว่า

ถึงหนทางทราซ-สมุนจะ รุมจะ ล้อม
 คนนี้บ่คิดน้อม คำนับ
 แม้อ้อยแสนอุปสรรคจะ ชักยจะ สับ
 สำนึกยังกลับแน่น สนิท
 แม้มะพายุหะมีนกระหน้า ๗ สารทิศ
 ศรัทธายังทอนิจ นิรันดร
 ถือกมทวนก็เพราะทาสประชาจะ บ้องประจัญ
 แซ่มแข็งประหนึ่งคัน- ธนู
 ถือก้าลัศย์บัญญัติทำนานมจะชู-
 ธงต้านศรัศรูตราบ ตัวตาย
 ตราบตัวตาย...ตราบตัวตาย

แนวความคิดเกี่ยวกับ "ศิลปะ เพื่อประชาชน"

ทรรศนะพื้นบานของ คมทวน คันธนู สอดคล้องหรือเป็นเช่นเดียวกับ แนวความคิดของการสร้างงานศิลปะ เพื่อประชาชน ซึ่งเป็นแนวคิดที่เคยปรากฏในหนังสือ ศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะ เพื่อประชาชน เขียนโดย ทิภกร ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2500 นั้นหมายความว่า แนวความคิดดังกล่าวนี้เป็นที่แพร่หลายในช่วงปี พ.ศ. นั้น ครั้นต่อมาเมื่อมีการปฏิวัติรัฐประหารเปลี่ยนรัฐบาลใหม่ โดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อ 20 ตุลาคม 2501 แนวความคิดดังกล่าวนี้ ก็ยุติลงอย่างสิ้นเชิง และกลับมาเฟื่องฟูอีกครั้งหนึ่งในปีพ.ศ. 2517-2519 ซึ่งเรียกกันว่าเป็นยุคต้นตัวของนักศึกษาปัญญาชนหรือยุคดอกไม้บานร้อยดอก เพราะแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่อง ศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะ เพื่อประชาชน แพร่หลายไปอย่างกว้างขวาง คาดว่าคมทวน คันธนู ได้รับอิทธิพลความคิดแนวนี้ในช่วงหลังนี้เอง

ในหนังสือ ศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะ เพื่อประชาชน ของทิภกร ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า "ศิลปะ เพื่อประชาชน" ไว้ว่า

ศิลปะ เพื่อประชาชน คือ ศิลปะ ที่มีจุดมุ่งเพื่อรับใช้ประชาชนในการต่อสู้ความเลวทรามของชีวิต และสร้างสรรค์ชีวิตใหม่อันดีงามสถาปนาขึ้นแทนที่⁵

ทั้งนี้ ผู้เขียนได้อธิบายลักษณะของงานศิลปะ เพื่อประชาชนไว้โดยละเอียดว่า

"การสร้างศิลปะ เพื่อประชาชนก็คือ การสร้างศิลปะที่ชื่อตรงต่อชีวิต ศิลปินจะต้องศึกษาชีวิตอย่าง เจนจบ ลึกซึ้ง ถึงแก่นแท้ทุกแง่มุม มีชีวิตศึกษาแต่อารมณ์เพื่อนของคนที่เขาเจอ เจนไม่ยอมลืมนองดูชีวิตจริงของประชาชนในสังคม เมื่อได้ศึกษาชีวิตอย่าง เจนจบแท้จริงตามที่มันเป็นจริง เช่นนี้แล้ว จึงสะท้อนถ่ายทอดออกมาอย่างตรงต้องกับความเป็นจริง สะท้อนออกมาทั้งในด้านความดีงามและด้านอัปมงคลเลวทรามของชีวิต เราสะท้อนความดีงามออกมาเพื่อเป็นแบบอย่าง และสะท้อนความเลวทรามออกมา เพื่อให้ประชาชนได้มองเห็นตระหนักชีวิตอันความเลวของมัน ค้นคว้าของมัน และ เสนอแนวทาง เพื่อให้ประชาชนแก้ไขมัน นั่น คือ การนำศิลปะ เข้ารับใช้ชีวิต การสร้างศิลปะ เพื่อรับใช้ชีวิตของประชาชน มีใช้สร้างศิลปะขึ้นอย่างฉิวเฟิน โดยนั่งนึกมันเอาที่กลมแล้งบนโต๊ะในห้องทำงาน หากเป็นการ

สร้าง โดยได้ศึกษาสภาพความเป็นจริงของชีวิตแล้วอย่างลึกซึ้ง และสร้างขึ้นเพื่อให้มันมีคุณค่าแก่ชีวิตของมวลประชาชนอย่างลึกซึ้งโดยแท้”⁶

ก็ยังได้ชี้แจงเกี่ยวกับการวัดความเป็นศิลปะ เพื่อประชาชนไว้ว่า

“สิ่งที่เราใช้และยึดถือเป็นมาตรการหรือหลักสำหรับวัดว่า ศิลปะแต่ละชิ้นมีลักษณะ เป็น “ศิลปะ เพื่อประชาชน” จริงหรือไม่ นั่นก็คือ ผลสะท้อนที่เกิดจากศิลปะนั้น ๆ

ศิลปะ ที่ส่งผลกระทบต่อออกไป ทำให้ประชาชนหลงละ เมอ (เพื่อหนีกับความเกษมสำราญแบบเอาตัวรอด ชักจูงให้ประชาชนละ เลยและล้มสภาพความเป็นจริงในสังคม มอมเมาให้ประชาชนไร้ความสำนึกในฐานะทางสังคม (social consciousness) ไม่เป็นสัญลักษณ์อันแสดงถึงการสร้างสรรค์ของมนุษยชาติ และก็ไม่มียุทธวิธีอันก่อให้เกิดการสร้างสรรค์และความเคลื่อนไหวพัฒนาไปสู่สภาพที่ดีกว่าของชีวิต เช่นเดียวกับไม่ใช้ ศิลปะ เพื่อประชาชน หากเป็น ศิลปะที่มอมเมาประชาชน ศิลปะที่ส่งผลกระทบต่อออกไปทำให้ประชาชนยึดมั่นอยู่กับความเป็นจริงของชีวิต กระชับประชาชนให้สนิทแนบอยู่กับสภาพความเป็นจริงของสังคม นำประชาชนให้เกิดความสำนึกในฐานะทางสังคม เป็นสัญลักษณ์อันแสดงถึงการสร้างสรรค์และความเคลื่อนไหวพัฒนาไปสู่สภาพที่ดีกว่าของชีวิต เช่นนี้ คือ ศิลปะ เพื่อประชาชนที่แท้จริง”

ส่วนคำว่า ประชาชน ที่ปรกให้ความหมายว่า หมายถึงชนชั้นผู้ถูกขูดรีด และ ความเป็นชนชั้นผู้ถูกขูดรีดนี้หาได้จากการถือกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต หรืออีกนัยหนึ่ง การครอบครองเป็นเจ้าของ เครื่องมือในการทำมาหากินเป็นข้อแรก ข้อที่สองคือ ลักษณะของการใช้ปัจจัยการผลิตหรือจุดมุ่งของการใช้เครื่องมือทำมาหากินนั้น กล่าวคือ ถ้าหากผู้ถือกรรมสิทธิ์ในเครื่องมือนั้นไม่ได้ทำมาหากินด้วยตนเอง หากแต่คอยแต่แบ่งผลประโยชน์ คนนั้นจะเป็นผู้ขูดรีด ไม่ใช่ผู้ถูกขูดรีด หรือกล่าวสรุปความหมายของการขูดรีดอย่างสั้นที่สุดว่า

“คือการทำผู้เป็นเจ้าของปัจจัยแห่งการผลิตเข้าครอบครองผลิตผลจากแรงงานของผู้อื่น”⁸

ที่ปรกยังสรุปเรียกไว้อย่างชัดเจนอีกว่า ชนชั้นผู้ถูกขูดรีดคือศัตรูของประชาชน และชนชั้นผู้ถูกขูดรีดนั้นคือประชาชน

เพื่อให้ชัดเจนแจ่มแจ้ง สำหรับประเทศไทย ที่ปรก ยังอธิบายแจกแจงศัตรูของประชาชนไทยอย่างละเอียดว่า ประกอบด้วย ชนชั้นศักดินา จักรวรรดินิยมตะวันตก และ สมุนของจักรวรรดินิยม ส่วนประชาชนไทยได้แก่ ชาวนา กรรมกร นายทุนน้อยทั้งหมดรวมทั้งปัญญาชน และนายทุนอุตสาหกรรมแห่งชาติ ผู้ทำการผลิตภายในประเทศแต่ตั้งตัวไม่ติด เพราะอิทธิพลผูกขาดของจักรวรรดินิยม

แม้ว่าแนวความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการสร้างสรรค์งานของ คมทวน คันธนู จะค่อนข้างเห็นได้ชัดว่าขึ้นอยู่กับชนชั้นของประชาชน หรืออาจนับเนื่องได้ว่าเป็นชนชั้นผู้ถูกขูดรีดตามที่ปรกได้กล่าวไว้ก็ตาม แต่การได้ศึกษางานประพันธ์ของคมทวน คันธนู อย่างละเอียดอีกครั้งก็จะช่วยให้มองเห็นแนวความคิดของเขาชัดเจนขึ้น และอาจเป็นไปได้ว่า ในความเหมือนนั้นอาจมีความแตกต่าง ก็เป็นไปได้

การปรากฏของทรศนะ ศิลปะ เพื่อประชาชนในบทประพันธ์ของคมทวน คันธนู

การเล่าแดงออกซึ่งทรศนะศิลปะ เพื่อประชาชนของคมหาน ปราภฏค่อนข้างสม่ำเสมอและค่อนข้างมั่นคง โดยไม่
กลัวภัยใด ๆ ในบทปนิธาน⁹ เขาได้ยืนยันชัดเจนว่า

โดยสำนึกและภารกิจก็
จะต้อง เผอิญผู้ใดมี มหันต์ภัย

ที่บกร ได้ระบุภารกิจของศิลปินของประชาชนไว้ 2 ประการด้วยกันคือ ประการแรก สะท้อนภาพชีวิตจริงของ
ประชาชน และประการที่สอง แสดงคุณค่าของประชาชน ซึ่งในที่นี้จะ เปรียบเทียบรายละเอียดของภารกิจของศิลปิน
ของประชาชน กับลักษณะที่ปรากฏในงานประพันธ์ของคมหาน คันธนู ในลักษณะของการเทียบเคียงกันทีละประ เติ้นเพื่อ
ให้เห็นว่าสิ่งที่ปรากฏในงานประพันธ์ของคมหาน คันธนูนั้นสอดคล้องและแตกต่าง ไปจากที่ที่บกรได้ระบุไว้ในภารกิจของ
ศิลปินของประชาชนหรือไม่ อย่างไร

การสะท้อนสภาพชีวิตจริงของประชาชนนั้น ที่บกรระบุว่า ศิลปินต้องสะท้อนภาพชีวิตจริงของชาวนา กรรมกร ผู้
ไร้ความหวัง สตรี เยาอาชน และต้องสะท้อนความขัดแย้งของสังคม ในส่วนนี้หากพิจารณาจากงานประพันธ์ของคมหาน
แล้วจะพบว่า คมหานได้สะท้อนเรื่องราวของชีวิตคนและสังคมตามที่บกรได้ระบุไว้ค่อนข้างครบถ้วน

สะท้อนสภาพชีวิตของผู้ยากไร้

ในเรื่องสั้นชื่อพิณเสนาสาย¹⁰ ตัวละครเอกคือพิณและเพื่อนบ้านมีอาสีพำนา คมหานสะท้อนให้เห็นว่าชีวิตชาวนา
ผู้ทุกข์ยากนั้น เป็นเช่นนี้

"เมื่อสองปีกว่า ๆ ที่ผ่านมา วันนั้นบ้านของเขาไม่มีอะไรจะกินเลย แม้แต่หญ้าสักต้น และเป็นเช่นนี้มาสามวัน
แล้ว พินเป็นชานาอยากจน ควายต้องเข้าเพื่อนบ้านมาโกน"

หรือหากเป็นลูก ๆ ก็อยู่ในสภาพ

"ลูกทุกคนของพิณหัวโตนและผอมจนซี่โครงขึ้นเป็นริ้วเหมือนกระดูกจะแทงทะลุเนื้อออกมา"

ในขณะเดียวกัน คมหาน ก็สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคม เพราะฝ่ายหนึ่งเป็นผู้ได้เปรียบ เช่น
ผู้ให้ผู้จันทร์ เป็นคนที่เอาเปรียบลูกบ้าน เพราะคมหานบรรยายไว้ว่า

"นอกจากนี้ เขาต้องกู้ยืมเงินผู้ให้บ้านโดยนำส่วนหนึ่งของที่ดินประกันไว้ด้วย ดอกเบี้ยทุกดอกจึง เสมือนคัมภีร์
กรีดเนื้อของเขาเอง ข้าที่นำไปสีกผู้ให้ผู้จันทร์ชักไว้เกือบหมดเพื่อหักเป็นดอกเบี้ย ยิ่งในหน้าแล้งยิ่งแล้ว ชาวนา
ทุกคนเป็นอัมพาตกันหมดเพราะแดดที่ร้อนแรงจนปลูกอะไรแทบไม่ได้ แต่ในจำนวนนี้ ผู้ให้ผู้จันทร์กลับมีชีวิตที่ผุดผก
เงินที่ออกให้ลูกบ้านก็กระจายดอกงคง มายังกว่าผักระดึนเสียอีก"

หรือสะท้อนให้เห็นโดยเรื่องว่า เจ้าหน้าที่บ้านเมืองนั้น เป็นฝ่ายกระทำและผลักดันให้ประชาชนผู้บริสุทธิ์ต้อง
หันหน้ามาจับปืนสู้ เพราะตามเรื่องพิณเป็นผู้ไปรู้ความลับของจำจ่าลอง แท้จริงแล้วพวกจำจ่าลองนั้นขโมยวัวชาวบ้าน
มาฆ่ากิน ดังนั้นเขาจึงถูกกระทำต่าง ๆ นานาเป็นต้นว่า ถูกกล่าวหาว่าขโมยวัวจนต้องติดคุกถึง 2 ปี และเมื่อกลับ
ออกมาจากคุกก็ถูกจำจ่าลองคอยตามหาเรื่อง เพราะพิณเป็นผู้รู้ความลับของจำจ่าลองไว้ ท้ายที่สุดเมื่อเกินกว่าจะทน
ได้ พินฆ่าจำจ่าลองตายและถูกปืนจำจ่าลอง ชอกชอนบาดตายในป่าเช่นเดียวกัน

หรือใน เรื่องสั้น ที่เห็นและเป็นอยู่¹¹ คมทวน สะท้อนให้เห็นความแห้งแล้งของหมู่บ้านภาคอีสาน ที่ทำให้คนหนุ่มสาวต้องเดินทางเข้าสู่กรุงเทพฯ เพื่อหางานทำ บุตุตาสาวที่คำใสหมอบอง ไม่อยากทำนา ไม่ชอบชวานา แต่อยากเป็นหมอลำ คำใสจำเป็นต้องเลือกเป็นลูกจ้างในไร่อ้อยของเก่าแก่แทน นั่นหมายความว่า คำใสได้เปลี่ยนจากชวานามาเป็นกรรมกร สภาพความโหดร้ายในไร่อ้อยที่ปรากฏแก่สายตาผู้อ่าน ผ่านตัวหนังสือของคมทวนนั้นชัดเจนนัก

"ตลอดวันเราต้องไถ่หลังก้มลงตัดอ้อยง่วน ถ้าหยุดพักเรามาห้ำหั่นของพวกมันคอยเซ็ดเหงื่อให้บนหัว"

หรือ

"คืนวันหนึ่ง ขณะที่พวกเรากำลังกินข้าวเย็นเสร็จใหม่ ๆ เด็กตัวเล็กที่ถูกหลอกมาเหมือนผม และ พร้อมกับผม นอนร้องครวญครางจับอ้อยยื่นเพิง เหมือนกับถูกผีเข้า ดังเสียงจनोंพวกมือปืนคุมไร่ต้องเข้ามาดู มันจับบันนั้นจับนี้แล้ว ตะคอกว่า อ้ายเด็กเบรตคิดอ้อยงาน พวกเราคดตะลึงเมื่อมันยิงเด็กที่หัวกระโหลกทันที บางคนกลัวจนตัวสั่น บางคนเบือนหน้าหนี..."

ในที่สุดกรรมกรจำเป็นอย่างคำสีกี่หนีออกมาจากไร่รจนันได้ แต่ท้ายที่สุด ก็ยังมีความขัดแย้งกับฝ่ายเจ้าหน้าที่บ้านเมือง-ผู้รับสินบนจากฝ่ายนายทุนจนได้ เรื่องจริงของคำใสจึงกลายเป็น เรื่องเท็จ และ เรื่องเท็จของนายทุนจึงกลายเป็นเรื่องจริง

หรือในเล่มรวมเรื่องสั้นและบทกวีชื่อ คนคดงาน มีเรื่องสั้นเกี่ยวกับคนที่ใช้ชีวิตอยู่อย่างทุกข์ยาก บ้างก็เป็นคนคดงาน หรืออยู่ในสภาพที่ไม่มีอะไรจะกิน คมทวน ชี้ให้เห็นสภาพที่พวกเขาเหล่านั้นกำลังเป็นอยู่ บางเรื่องก็พรรณนาถึงสภาพความทิวของมนุษย์ผู้ยากไร้ เช่น ในเรื่อง จิ้งจก แมงมุม และเหยื่อโคโคโนเสาร์¹²

"เขาพบหน้าลงกับท่อนแขนพยายามเกร็งข้อมืออีกครั้ง ในความวาบหวัวเหมือนตัวเองล่องลอยเป็นชนนกลางท้องน่านนั้น ทั้งหูและตาของเขาคล้ายมีก้อนเมฆและลมพายุกระหน่ำใส่ตลอดเวลา"

หรือใน เรื่องสั้นชื่อ แสงสว่างที่ฟางไฟ¹³ บุตุมา ชายคดงานต้องอาศัยหากินตามงานศพ และ ในที่สุดเมื่อไม่มีทางเลือก เขาก็พึ่งผ้าเหลือง เพื่อให้ทุกคนในความรับผิดชอบมีกิน

ในบทกวีชื่อ ขอทานเบรตาคักคัก¹⁴ ภาพความทิวและความยากแค้น ของขอทานผู้มาจากชวานานาแล้ง ชวนให้สงสารนัก

ลูกโหยหิวโหยให้ร้องโหยหวน

แท้ที่ครวญครางขอจนท้อยถอย

น้ำตาเอ่อเหมือนหาเงินตาลอย

ทีละภาพคือร่างผล็อยทีละคน

สายธาร"คาราวานขอทาน"เคลื่อน

จากท้องนามาเคลื่อนเต็มท้องถนน

ตายก็ฝังยังก็ขอหัวก็ทน

ทุกเส้นขนเหลือลำเค็ญตามเส้นทาง

เรื่องสั้นชื่อ บางตอนของบทเพลง¹⁵ สะท้อนสภาพชีวิตอันน่าอเนจอนาของกุ่มชวานาชาวไร่ ที่เดินทางเข้าสู่กรุงเทพฯ เพราะมีปัญหาเรื่องที่ทำกิน ในที่สุดก็เลือกทางชีวิตโดยการขอทาน สภาพที่พวกเขาอยู่ด้วยกัน คมทวน ค้นพบพรรณนาไว้ว่า

"เสียงเครื่องยนต์ของเรือหางยาวแผดกระหึ่มขึ้น จมหูของผู้ได้ยินแทบหลุดกระเด็นออก เพราะแรงสั่นสะเทือน

คลื่นสี่ตำมะ เมื่อมาโกมปะทะกับเสากระดือบที่ตั้ง เรียงรายอยู่ 5-6 หลัง น้ำแตกกระจายล่งคลื่นเนาเห่มนคละคลั่ง
ตัวเรือนาไหวเย็บยาบราวกับจะหักพับลงกลางลำคลองสายนั้น

น้ำแปลกที่ว่ากระดือบทุกหลัง เหมือนมีสถาปนิกคนเดียวกันออกแบบ เพราะสภาพที่หลังคามุงด้วยสังกะสีเก่า ๆ
สลัดกับดับจากคร่ำคร่า กุงพลาสติก กล้องกระดาศสีม่วงขาว และวัสดุจำเป็นเท่าที่ทำได้ ผาบ้านห่อหุ้มด้วยเศษไม้ฉำฉา
หลากหลาย สิ่งเหล่านี้ชกซ้อนลึกโอบจากใจกลาง เมืองหลวงเพียงเล็กน้อย ความเข้ยมตัวเข้ยมใจของมันถูกบดบังด้วย
ตึกที่ตระหง่านเจ้าฉำฉาหน้าวิวกอตหนึ่ง "

คมหวานให้รายละเอียดชีวิตของคนยากไร้กลุ่มนี้ไว้อย่างละเอียดอ่อนอารมณ์ หึงแก่ผู้เป็นยายออกไปชอทานด้วยความ
ความตั้งใจจะหาเงินมาให้ได้มากที่สุดเพื่อรักษาหลานที่กำลังป่วย ส่วนหลานก็นอนป่วยอยู่คนเดียวในกระดือบ และด้วย
อาการของโรคที่ร้ายแรงมากสำหรับเด็ก นั่นคือเป็นโรคคอตีบ

คมหวานให้ภาพที่น่าสงสารนี้ไว้ว่า

"เด็กหญิงตื่นขึ้นมาใกล้เที่ยง ร้องไห้โดยไม่มีเสียง เมื่อไม่เห็นยายอยู่ในกระดือบ ลมหายใจขัดจนต้องอ้าปาก
พะงาบ ๆ อาการไอขึ้นสูงอย่างรวดเร็วเหมือนน้ำทะเลเอ่อขึ้นฝั่ง ชีวิตที่เปราะบางกำลังทรนทราย เสียงร้องไห้แหบ
แห้ง เริ่มลดลง เป็นลำดับ เด็กหญิงที่นามสมเพชเริ่มชักกระตุก..."

โศกนาฏกรรมในชีวิตของยายหลานคู่นี้ที่คมหวานฝากไว้ให้คนอ่านก็คือ ยายถูกรกชนตายขณะวิ่งหนีตำรวจในวันนั้น
ส่วนหลานตายเพราะ โรคคอตีบท่ามกลางสายตางั้นงันของ เพื่อนบ้านชอทานด้วยกัน

ในบทละครร้อยกรองชื่อ กองเพลิงอันเร้งโรจน์¹⁶ ตัวละครเอกเป็นกรรมกรที่นำกรรมกรลุกขึ้นประท้วงนายทุน
จนเป็นผลสำเร็จ แต่เขาเองกลับถูกไล่ออกจากงาน คมหวาน ได้สะท้อนภาพการเดินตระเวดหางานและความเจ็บปวด
จากการถูกปฏิเสธ เพราะปฏิวัติการประท้วง

คนจนคนยาก	ลำบากตรากตรำ
ดินส่านตัวดำ	มือกรำการงาน
เหงื่อไหลไหลกรก	โชกโชกชมชาน
ออกหาอาหาร	อด, หิว, อิ่มหิว

สะท้อนสภาพชีวิตของสตรีและ เขาวชนผู้ด้อยเปรียบ

นอกจากภาพชีวิตของคนยากคนจน ผู้ไร้หวังในสังคมแล้ว ปัญหาหนึ่งที่คมหวานให้ความสนใจน้อย คือเรื่องของผู้หญิงและ เขาวชน

ในเรื่องสั้นชื่อ เหยื่อ¹⁷ คมหวาน ให้ภาพชีวิตของผู้หญิงคนหนึ่ง ที่ถูกสภาพแวดล้อมกำหนดและบีบบังคับนานาประการ
การด้วยเงื่อนไขที่ชัดเจน เพราะเธอเป็นผู้หญิงเริ่มจากรอบครัว พ่อเกลียดเธอ เพราะ เธอเป็นผู้หญิง

"ฉันไม่รู้ว่าพ่อเริ่มเกลียดชังฉันตั้งแต่เมื่อใด แต่รู้ว่าพ่อไม่พอใจที่ฉันเป็นผู้หญิงและเป็นลูกคนโต ฉันอยากรู้ว่าการ
การเป็นผู้หญิงมันเสียหายตรงไหน อยากจะพูดใส่หน้าพ่อว่า ย่าแล้วก็ป้าไม่ใช่ผู้หญิงหรือไร แต่เท่าที่ฉันทำได้ ก็คือก้ม
หน้านิ่ง บังคับไม่ให้หน้าตาเอ่อไหลออกมา"

และตามด้วยการไม่ให้เรียนต่อด้วยเหตุผลของพ่อที่ "ง่าย ๆ" ว่า

"เปลืองเงินหาย ผู้หญิงนะ เรียนไป...ไหนดก็คอกทองเท่ากันทั้งนั้น"

ด้วยเหตุนี้เอง เธอจึงต้องออกจากบ้านด้วยความรู้สึกเคียดแค้นชิงชังพ่อ ซึ่งเป็นผู้ชาย และ เพื่อความอยู่รอด เธอก็ขายตัว ในที่สุดก็ถูกสภาพแวดล้อมบีบให้ติดยา และ เธอก็ทำตามความต้องการของหัวใจอีกโดยการเลี้ยงหญิงสาว คนหนึ่งไว้ในฐานะคู่หมั้น และทำยาสดเมื่อผู้หญิงของเธอปฏิเสธเธอ เธอจึงได้หวนมานึกได้ถึงภาวะรับผิดชอบในการส่ง เงินให้ทางบ้าน แต่เมื่อกลับมาที่ซอยบ้านเดิมก็พบว่าบ้านถูกยึดไปแล้ว ซ้ายยังถูกข่มขืนเสียอีก จนเกินกว่าที่เธอจะทนรับ ความเจ็บปวดต่อไปได้อีก เธอจึงเป็นบ้า

ในบทกวี มีแค่ แรง เข้าไปร้อยด้วยมือเรา¹⁸ คมทวนสะท้อนภาพผู้หญิงที่เสียเปรียบมาตั้งแต่ตัวกฎหมายว่า

กฎหมายจารึกถ้อย	ลงมือ
หญิงหนึ่งประหนึ่งกระเบื้อง	ติดบ้าน
หญิงอีกพวกหนึ่งคือ	เครื่องประดับ เวียงเวย
หนึ่งเจียบอีกหนึ่งงาน	มุดเงอมเมืองัน

และในปัจจุบันนั้นผู้หญิง เป็นเช่นนี้

เราผู้หญิงผู้อยู่ในยศคุณใหม่
เราไม่เป็นที่รักใคร่ใคร่ใคร่
มีสิสายสำหรับประดับประดา
ในแจกันเคลื่อนคานาให้ใครชม
เราคือคนมีใจเครื่องบัวบัวใคร
เรามีตัวมีหัวใจอันเหมาะสม
เราเป็นไหมี่ใช้ทาสที่ทุกข์ระทม
ที่คอยรองรับอารมณ์ให้ผู้ชาย

ในเรื่องสั้นชื่อ หัวใจ¹⁹ คมทวนสะท้อนภาพของผู้หญิงที่หนักคนหนึ่งให้เห็นอย่างละเอียดละออ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาวะอารมณ์ภายในที่เกิดขึ้น เพราะสาละและคำพูดของผู้ที่อยู่แวดล้อม ยิ่งสิ้นแม่ ยิ่งเหงา และ ทรนทรายเป็นหัวใจคน ส่วนปัญหาเกี่ยวกับเขาวชน คมทวน ได้สะท้อนไว้ว่าในนวนิยายขนาดสั้นชื่อ เขี้ยว²⁰ ซึ่งสะท้อนให้เห็นปัญหาของเด็กที่เป็นลูกขอมาเลี้ยงและไม่ได้รับความรักความอบอุ่นจากผู้เลี้ยงดู ยิ่งในกรณีที่มีผู้ขอมาเลี้ยงมีลูกของตนเองขึ้นมา ปัญหาที่ยิ่งเพิ่มเป็นทวีคูณ เช่นเดียวกับที่เด็กหญิงหนึ่งโหน่งตัวละครเอกของ เขี้ยว ถูกผู้เป็นแม่ที่เลี้ยงดูมา (ไม่ใช่มารดาจริง) ำซึ่งงานหนักและไม่ให้ความรักความอบอุ่น ซ้ำยังทำร้ายจิตใจของเด็กน้อยในกรณีเอาใจลูกของตนเอง กรณีเอาดีคดาเก่า ๆ โบราณ หรือทำโทษเรื่องฟุ้งพอน ซึ่ง คมทวน สะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของเด็กน้อยไว้อย่างชวนให้สงสาร "แม่หนูหวานก็ถึงวันที่ตัวร้อนททั้งคืน เพราะผู้เป็นแม่คนเดียวกับนี้เอาน้องคุดคาไปเผาไฟจนเหลือแต่ขาเกรียม ข้างหนึ่ง

"ทำไมหนอแม่ถึงห้ามไปเสียทุกอย่าง ที่กับน้องแมคคุดข้างตามใจสารพัด เพราะเราเป็นผู้หญิง หรือ เพราะเรา เป็นที่ ไม่ใช่หรือก เป็นเพราะเราเป็นลูกที่ถูกขอมาเลี้ยงต่างหาก เกลียดแม่ เกลียดน้องแมค เกลียดยาย เกลียดพ่อ เกลียดทุกอย่างในบ้าน... คอยคุณนะ..."

ควับ

ควับ

สุดที่จะทนทานได้ เด็กหญิงร้องไห้ขึ้นสุดเสียง เลือศที่เนื้อน่องบริษิมออกเหมือนยางมะสะกอบาบริน"²¹

ในเรื่องสั้นชื่อ แสงดาวแห่งศรัทธา²² เด็กชายจำลอง ศิษย์ผู้นำสงสารของครูแสงดาว ผู้ขาดเรียนเป็นประจำ เด็กน้อยมีภาวะรับผิดชอบเกินกว่าอายุ เพราะต้องหาอาหารมาให้แม่ซึ่งกำลังป่วยหนัก และ ด้วยภาวะแห่งความยากจนนี้เองที่ทำให้เด็กชายจำลองถูกยิงตาย เพราะ เข้าไปปลุกลูกบุดม้น

หรือในบางส่วนของเรื่อง ที่เห็นและเป็นอยู่ ในไร่อ้อย เด็กชายอายุน้อย ที่ถูกหลอกให้มาใช้แรงงาน เมื่อร่าง ภายทงานหนักไม่ได้และ เป็นไข้ขึ้นสูงถึง เพ้อคลั่ง มือปืนคุมไร่ก็ยิงทิ้ง เหมือนหมูนมาตัวหนึ่ง

ในงานประ เภทบทกวีชื่อ แต่ความรักและความหลัง (6)²³ คมทวน ได้สะท้อนภาพชีวิตของ เขาว่า

เร่ร่อนจรจัดซัดสน

ถ้าบ่เฝ้าชนสวยหุ

เด็กเอ๋ยเด็กน้อยคอยชู

มือคู้ช่อข้าวขอทาน

สะท้อนความขัดแย้งของสังคม

คมทวน ค้นคว้า ไม่เพียงสะท้อนชีวิตของผู้ยากไร้หรือผู้ที่เสียเปรียบในสังคมแต่เพียงใดคนเดียว หากแต่สะท้อนใน ลักษณะของภาพขัดแย้งของสังคมกล่าวคือ มีผู้เสียเปรียบและมีผู้ได้เปรียบอยู่ร่วมกันไป เช่นที่ใน พิศแสนสวย สะท้อน ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง เช่นเดียวกับเรื่อง ระหว่างบุนกับบั้น²⁴ มามันเรื่องหลัง กับพิศ ในเรื่องแรกมีวิถีชีวิตที่เข้าไปขัดขวางของผู้ใหญ่บ้านเมือง ตั้งแต่ระดับผู้ใหญ่บ้านขึ้นไป คมทวนได้แสดงให้เห็นชัดแจ้งว่า ฝ่ายที่ได้เปรียบนั้นสามารถ"ขัดเขียด"โทษและความผิดให้กับฝ่ายผู้ด้อยเปรียบตลอดเวลา

หรือในเรื่อง ด้วยเลือดและชีวิต²⁵ ผู้เป็นพ่อต้องแลกชีวิตกับการหาคะบอมมาทำลายบ้านให้เจ้านายกินเพราะพลาด ไปถูกงูเห่ากัดตาย ในขณะที่เจ้านายยังนั่งหัวเราะกินกะบอมเหล่านั้น โดยไม่รู้สึกรู้สากับความตายของลูกบ้าน ชัยยัง หัวเราะเสียอีกว่าซุ่มซำม ชีวิตที่มีค่าน้ำในสายตาของลูกน้อย คือ เศษธุลีในสายตาของเจ้านาย นี่คือ ความขัดแย้งที่ คมทวนพยายามสะท้อนถ่ายทอดมา

ในเรื่องสั้นชื่อ ผลพวงแห่งพิชพัน²⁶ ชายชราเจ้าของไก่ชน ต้องเสียไก่ให้กับการใช้อำนาจอย่างป่าเถื่อนของ คนในเครื่องแบบ จนแกต้องคิดอยู่ในใจว่า

"..อำนาจป่าเถื่อนของคนบางจำพวก มีแต่จะเพิ่มมากขึ้น เมื่อใดที่พวกเรามีโอกาส เขาก็จะใช้มันทันที และ ยัดเขียดอะไรให้คามแต่เขาจะพอใจอย่างเดียว"

ไม่เพียงแต่เรื่องราวของผู้ยากไร้เท่านั้น หากแต่ความขัดแย้งกันในเรื่องของการคิดทางการเมือง คมทวน ก็ สะท้อนไว้ในเรื่อง กำแพง²⁷ เมื่อพองจันทร์ นักปฏิวัติสาวจากลาวพุดแทนประชาชนทั้งมวล

หรือใน เรื่อง 1 หลีก²⁸ สะท้อนความขัดแย้งทางการเมืองของบุคคลสองกลุ่มในสังคม กลุ่มหนึ่งเป็นฝ่ายกระทำ และอีกกลุ่มหนึ่ง เป็นฝ่ายถูกกระทำ แม้ผู้เป็นลูกเรือชาวบ้านค้นพบด้วยหัวใจอันเปี่ยมไปด้วยความรัก และ ความรู้สึกอันลึกซึ้งของตนว่า ลูกชายของตนที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ในเหตุการณ์ 6 ตุลา นั้น แท้จริงแล้วเป็นเด็กดีเพียงไร

หรือบางครั้งคมทวนก็ขยายภาพความขัดแย้งออกไปจนถึงนโยบายของรัฐบาล ในเรื่อง ห้วย²⁹ การไปผ่าตัดทำหมันและการเสียด่าผ่าตัดแบบมัดมือชกคือ นโยบายการทำงานมีประชาชนของฝ่ายรัฐบาลทำหมันทางความคิด แต่ในขณะเดียวกันก็ปล่อยให้ความบรรเทิง เจริญมีไหลเข้าไปในสมองของประชาชน

ใน นโยบาย³⁰ ซึ่งนายกรัฐมนตรีแถลงรวม 12 ข้อ นั้น แสดงถึงความได้เปรียบของฝ่ายรัฐบาลที่มีต่อประชาชน คมทวนนำคำสรุปแบบประชด ๆ ไว้ว่า

"ท้ายสุด ถ้าทุกคนเห็นพ้องกับคณะฯ เราก็จะอดทนฟังต่อไป ถ้าไม่เห็นด้วยก็กลับไปนอนเสีย อย่าทนฟังวิทยุ หรือ ดูทีวี อยู่เลย แต่อย่าลืมนะ เราจะจับคนที่ไม่ฟังเรา..."

และ

"มีเสียงเล็ดลอดมาจากครั้งที่แล้วว่า ผมบริหารงานแบบจ้างเงา เวลาที่โดทิสสูงเผลอกมาแล้ว ว่าเป็นอย่างไร ครั้นแต่ที่จ้างเงา ทนได้ผมเงาอยู่ แต่อย่าเสียใจเพราะอีกไม่เกินสองปี เราจะจ้างเงา และ จ้างเงา โดยเท่าเทียมกัน จ้างไว้จะครบ อีกสองปีเราจะจ้างเงาโดยเท่าเทียมกัน

สำหรับคณะฯ เราจะปกครองพวกท่านโดยดีและใจเย็นที่สุด สวัสดิ์."

นอกจากนี้ ยังมีที่คมทวนแสดงให้เห็นถึง ปัญหาการได้เปรียบระหว่างประเทศ ใน หยา (น้)³¹ คมทวน ได้ชี้ให้เห็นการสืบคลานเข้ามาได้เปรียบอยู่แทบทุกตารางนิ้วของสินค้าญี่ปุ่นในชีวิตประจำวันของคนไทย เปรียบเป็นภาพสัญลักษณ์ ดังนี้

"เจ้าจู้ เจ้าจี้ เจ้าจี่ ชาวดอกจันเหลือง ยังคงแม่แม่ เบี้ยรุกล้ำ เลื้อยเลาะ เข้ามาในทุ่บ้านช่อง เข้ายาวาวังลักกัด ไม่เลือกเด็กเล็ก ผู้ใหญ่ คนชรา พิชของมันซึมซาบไปทุกตารางนิ้ว หนังสือชาวไทยเริ่มตก ชากรรกรแข่งค่าง หยา-ใจซัด กลืนน้ำลายลำบาก อัมพาดลามเลียทุกส่วน ซึ่พจรอ่อนล้าลงเรื่อย ๆ และอ่อนล้าลงเรื่อย ๆ "

ในส่วนของการสะท้อนภาพชีวิตจริงของประชาชนนี้ หากพิจารณาตามหัวข้อที่ปรากฏ ใน ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน แล้ว ก็นับว่าคมทวนนำเสนอได้ครบถ้วนทุกประเด็น เพียงแต่น้อยต่างกันเท่านั้น ส่วนที่ว่ารายละเอียดในการสะท้อนภาพหรือกลวิธีในการเสนอก็คงต้องพิจารณากันต่อไป

สี่ แดง คุณค่าประชาชน

ส่วนในด้านของการแสดงคุณค่าของประชาชนนั้น ที่บกร ได้แบ่งออกเป็นการแสดงคุณค่าของการทำงาน และคุณค่าของโลกทัศน์ ซึ่งในข้อนี้หากพิจารณาจากงานของคมทวน ก็จะพบว่ามีการปรากฏอยู่บ้าง แต่ไม่มากเท่ากับการสะท้อนภาพชีวิตจริงในประการแรก หรืออาจกล่าวได้ว่า ในส่วนนี้มีชี้แนวความคิดหลักที่ชัดเจนมากนัก หากเปรียบเทียบกับผลงานของนักเขียนรุ่นเก่าอย่าง หยาดเหงื่อแห่งความทรง ของ อิศรา อมันตกุล หรือ ขอแรงหน่อยเกอะ... ของ ศรีบูรพา ซึ่งมีแก่นของเรื่องเกี่ยวกับการใช้แรงงานโดยตรงแล้ว งานของ คมทวน ก็อาจกล่าวได้ว่า ยังไม่ชัดเจนถึงปานนั้น เพราะมักมุ่งไปที่การสะท้อนภาพชีวิตจริงมากกว่า

เจ้าของบ้านเช่าล่วงหน้า 2 เดือนเพื่อให้นางนำลูกไปหาหมอ ซ้ำยังบอกอีกว่าจะไปต่างจังหวัด ให้นางย้ายมาอยู่ชั้นบน(คือส่วนที่เขามาเช่าอยู่)ก่อนเพราะอากาศถ่ายเทดี ทั้งนี้เพราะเขาแอบเห็นนางขายตัวหาเงินมารักษาลูกนั่นเอง น้ำใจจากผู้ยากจนเช่นนี้จึงคุ้มค่าอย่างยิ่งนัก ยิ่งเสียดายที่ผู้เดือดร้อนจะได้รับจากผู้ที่มีพร้อมเสียอีก

ใน เหนือกาลเวลาและหัวใจ³⁷ ชายหนุ่มปัญญาชนผู้ตกอยู่ในภาวะเสียชีวิตอย่างรุนแรง จากกรณีฆ่ากลางเมือง ได้รับน้ำใจอันงดงามจากเพื่อนบ้านเช่าอย่างนายเริ่ม กรรมกรในโรงงาน อย่างชนิดที่เขาเองก็คาดไม่ถึง

"ผมเข้าใจคุณและเพื่อน ๆ มันเป็นเหตุการณ์ชั่วคราวเท่านั้น คุณอย่าตกใจหรือเสียกำลังใจ อย่างน้อยผมก็เป็นเพื่อนร่วมรบกับคุณ"

หรือในนวนิยายขนาดสั้นเรื่อง เขี้ยว สิ่งที่ถูกตีกระทัดต่อเจ้าพนักงานคนแดง คือความมีน้ำใจต่อสัตว์หรือมีมนุษยธรรมเท่าที่ธรรมชาติและโอกาสอำนวย ดังนั้น เจ้าคนแดงพนักงานผู้ทรนคจึงได้รอดชีวิตมา จนกระทั่งได้เป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง

ส่วนโลกทรรศน์ที่แนบแน่นอยู่บนพื้นฐานทางเศรษฐกิจและการเมืองรวมทั้งวัฒนธรรม นั้น ทิปกกร เน้นว่า ประชญาทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมของประชาชน ควรเป็นปรัชญา ที่ได้มาจากผลสรุปแห่งการทำงานโดยแท้จริง โดยเน้นนำประชาชนหาเหตุผลหรือสำนึกในสิ่งที่เป็นอยู่ในชีวิต เพื่อชีวิตที่ดีขึ้น

คมทวน ได้สะท้อนโลกทรรศน์ด้านเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมไว้ค่อนข้างชัดเจน เขาชี้ให้เห็นว่า ฝ่ายที่เป็นผู้คุมอำนาจทาง เศรษฐกิจไว้ในมือคือฝ่ายที่ชนชั้นผู้ซื้อ (ตามความหมายในศิลปะ เพื่อชีวิตเพื่อประชาชน) ประชาชนผู้ยากไร้จะเป็นผู้ถูกระงับทางด้านเศรษฐกิจอยู่ตลอดเวลา ผลงานในระยะแรก ๆ คมทวนให้ตัวละครค้นพบทางออกของความบีบคั้นทางเศรษฐกิจและทางการเมือง โดยการร่วมมือกับฝ่ายตรงข้ามกับรัฐบาล

พิณ ใน พิณแสนสายตายไปแล้ว แต่ชาวบ้านกลับคืนขึ้นเพราะการตายของพิณ จนทำให้ผู้ใหญ่อัจฉริยะ-คิดอยู่ตลอดเวลาว่า

"นับแต่ต้นตอไป อิทธิพลของแกและเจ้าหน้าที่ ต้องถูกทำลายแล้ว และ มันจะต้องพิณสแกนไปข้างหนึ่ง ระหว่างชาวบ้านกับพวกแก"

และในขณะเดียวกัน คมทวนก็ให้ชาวบ้านคิดเช่นกันว่า

"อาช มันต้องพิณสแกนไปข้างหนึ่ง"

หรือใน กระแสน้ำย้อมทำลายสิ่งที่ดีสีขาว คนตัวอย่างครูเขี้ยวและนายนกเอี้ยง ทนต่อการกดขี่ทาสของเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง ไม่ได้จึงตัดสินใจเลือกเข้าป่าต่อสู้กับรัฐบาล คมทวน สะท้อนให้เห็นว่า ในความแค้นที่มิหวั่นไหว เพราะความตายของเพื่อนของแต่ละฝ่ายอันเกิดจากสงครามภายในนั้น ไม่มีใครน้อยกว่าใคร และ กาลเวลาเท่านั้นที่จะเป็นผู้พิชิต

ชวานาอย่างผาม ใน ระหว่างบนกับบน ต้องตายไปเพราะน้ำมือของเจ้าหน้าที่ ทั้งลูกน้อยไว้ให้แม่แต่ค่ากองผู้เป็นแม่เลี้ยงคุดอไป โลกทรรศน์ต่อกรณีนี้ของคมทวนคือ เขาเชื่อมั่นว่า

"เสียงสะท้อนของแม่เผ่าจะดังก้องไปปลุกชาวบ้านอีกหลายต่อหลายคนให้ตื่นขึ้นมาโดยไม่มีวันขาดสาย"

อย่างไรก็ดี เมื่อกาลเวลาผ่านไป สถานการณ์บ้านเมืองก็เปลี่ยนไปด้วย โลกทรรศน์ในด้านเศรษฐกิจการเมือง และวัฒนธรรมของชุมชน ก็มีลักษณะสอดคล้องกับความเป็นจริงมากขึ้น ไม่มีฝ่ายตรงข้ามกับบ้านเมืองมาเป็นทางออกของประชาชนอีกต่อไป หากแต่ประชาชนต้อง เรียนรู้และช่วยตัวเอง

ในเรื่องสั้นชื่อ วันฝนตก³⁸ บุพมาศค้นพบสังกรรมในการใช้ชีวิตว่า บางสิ่งที่เขาคิดว่ารับไม่ได้หรือจะไม่เลือก แต่บางทีมันก็ไม่ใช่ เรื่อง เลวร้ายอะไรหากต้องเลือก เหมือนกับที่เขาไม่มีจะกินและตัดสินใจฆ่างูสิงตัวที่เห็น ทั้งที่ก่อนหน้านี้ เขาเกลียดและชยะแขยงกลิ่นคาวเลือดของงูสิงนัก เรื่องนี้หากพิจารณาอย่างเป็นนัยแล้วจะพบว่า งูสิงนั้นเป็นความได้เปรียบหรือคนได้เปรียบในขณะที่คางคกที่ถูกงูขยอกเข้าไปนั้นคือความเสียเปรียบหรือผู้เสียเปรียบ

ในเรื่องสั้นชื่อ เหือดแห้งแห่งไทรหา³⁹ ตัวละครมักเขียนฝันเพื่อไปถึงภาพของตนเองในอนาคต ซึ่งล้วนแต่ใหญ่โตและมีอำนาจ แต่ในที่สุดเขาก็สะดุ้งตื่นในกาลเวลาที่แท้จริง ที่มีลูกสาววัยชบเพศกำลังร้องไห้ด้วยความหิวโหย เขาว่า

"ลูกเอ๋ยคนที่ยอมรับความจริง เท่านั้นที่สามารถสร้างความเป็นจริงได้ แม้จะต้องใช้เวลาตลอดชีวิตก็ตาม"

ในเรื่องสั้นชื่อ หิว⁴⁰ ตัวละครที่เป็นศิลปิน ค้นพบหนทางที่จะมีชีวิตอยู่อย่าง เป็นสุขสบายตามแบบของชนชั้นกลางทั่วไป ที่มีเพชรเป็นค่าน้ำและคุม

หรือตัวละครในเรื่อง เคล็ดรับ⁴¹ ที่เป็นนักเขียนตระหนักดีในความจนของตนเองและไม่ยินดีที่จะรักษาหน้าโดยการบริจาคเงินค่าอภิปรายร่วมการกุศลใด ๆ เพราะสำหรับเขา เงินนั้นหมายถึง ค่าอาหารของเมียและลูกอีก 3 คนที่บ้านด้วย

ส่วนในผู้ใหญ่แล้วชุมชนจะทำให้คนอ่านเกิดความตระหนักในสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมไทย โดยการสะท้อนภาพและมีน้ำเสียงของผู้เขียนแทรกอยู่ด้วย

ในเรื่อง หึง⁴² ซึ่งกล่าวถึงเรื่องการปราบเหี้ยแต่ได้ันยว่า ความเป็นเหี้ยนั้น มีอยู่ได้ในความ เป็นมนุษย์จำพวกที่เอาเปรียบ มีความโลภ สร้างความเดือดร้อนเช่นเดียวกับเหี้ยที่เป็นสัตว์ หรือใน เหี้ยม สะท้อนการเอาตัวรอดของมนุษย์ซึ่งถึงที่สุดแล้วก็ถึงตนเอง ชุมชน ให้นัยเป็นสองชั้นเมื่อเทียบภาพการเอาตัวรอดเข้ากับการแข่งขันของ เชื้ออสุจิ ซึ่งนอกจากหมายถึงการเอาตัวรอดที่มีอยู่ในวิญญูชน และ เลือดเนื้อของมนุษย์ตั้งแต่แรกปฏิสนธิเลยทีเดียว แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการทำให้ความสูงส่งของมนุษย์ต่ำลง โดยการเทียบสิ่งที่ดีสูงส่งกับสิ่งที่สังคมรู้สึกว่าคุณต่ำสุด

การสำแดงออกของ โลกทรรศน์ที่เกี่ยวกับเรื่อง เศรษฐกิจการเมืองและสังคมของชุมชน หากพิจารณาเพียงผิวเผินเหมือนกับว่าชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไป หรือ มีลักษณะการยอมรับมากขึ้น แต่โดยแท้จริงแล้ว ในเนื้อหาสาระแท้ ๆ ก็ยังคงเหมือนเดิม คือเป็นการสะท้อนภาพชีวิตจริงอันทุกข์ยากของชนชั้นล่างของสังคม หากแต่ได้ปรับเปลี่ยนกลวิธีในการนำเสนอเสียใหม่ กับได้ประจักษ์ในความจริงที่เป็นไปได้บางประการเพิ่มขึ้นด้วย

การปรากฏของกลวิธีทางวรรณศิลป์ในงานประพันธ์ของชุมชน ต้นธนู

ในศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะ เพื่อประชาชนของทิปกร ได้รับเกี่ยวกับเงื่อนไขที่ว่าด้วยรูปแบบและวิธีการสำแดงออกของศิลปะไว้ว่า

"รูปแบบของศิลปะ จำต้องรับใช้และเป็นที่รับได้ของประชาชนทั่วไป รูปแบบที่ประชาชนรับได้ และวิธีสำแดงออกอันไม่ซับซ้อนยุ่งยากทั้งสองประการนี้คือ สีสันที่ดูที่ง่ายที่จะนำเอาความคิดใหม่ หรือเนื้อหาของศิลปะให้ซาบซึ้งเข้าไปในจิตใจสำคัญของประชาชนผู้เสวยศิลปะได้อย่างแจ่มชัด รูปแบบดังกล่าวนี้จำต้องมีลักษณะใหญ่ ๆ อยู่ 3 ประการ คือ ความงาม (Beauty) ความง่าย (Simplicity) และความแจ่มชัด (Clarity)"⁴³

ในส่วนที่เกี่ยวกับความงาม ทิปกรได้อธิบายว่า เป็นความงามที่เป็นอยู่จริงโดยตัวของมันเอง หรือ ที่เรียกว่า ความงามทางภววิสัย ซึ่งในขั้นนั้นคมหวานได้ทำหน้าที่สะท้อนถ่ายสิ่งที่เป็นอยู่จริงโดยตัวของมันเองอยู่แล้ว งานของเขา จึงนับได้ว่ามีความงามตามความหมายนี้อยู่

ส่วนที่เกี่ยวกับความง่ายและความแจ่มชัดนั้น มีคำอธิบายว่า "มิได้หมายถึงว่า เขียนง่าย ๆ ชัด ๆ ลงไปสักแต่ว่าชัด สิ่งที่ทำส่งเดชก็มีใช้ความง่าย หากเป็นความส่งเดช สุกเอาเผากิน หรือความไม่เข้าใจในธรรมชาติของศิลปะ เป็นรูปแบบของการกระทำอันสลับซับซ้อน แต่มีใช้ซับซ้อนยุ่งยาก เข้าใจยาก หากเป็นความซับซ้อนที่เข้าใจง่าย ความง่ายของศิลปะ (Simplicity of Art) มิใช่ของที่กระทำได้ง่าย (Easily done) เพราะมันมีเงื่อนไขอีกประการหนึ่งรองรับอยู่ นั่นคือ ความงาม มักต้องเป็นความง่ายทั้งงดงาม การสร้างรูปแบบที่ซับซ้อนและยากนั้นเป็นของที่ทำได้ง่าย แต่การสร้างรูปแบบที่ซับซ้อนและง่ายนั้นเป็นของที่ทำได้ยาก"⁴⁴

หากพิจารณาในส่วนนี้ อาจกล่าวได้ว่างานของคมหวานนั้นมีศิลปะ ความง่ายและความแจ่มชัด ก็นับว่าเป็นสิ่งที่คมหวานได้สร้างทำอยู่ แต่อาจจะไม่ใช่ทั้งหมด เพราะคมหวานสร้างสรรค์งานมาในหลายยุคหลายสมัย บางครั้งสถานการณ์และสภาพแวดล้อมในวาระธรรมก็เปิดโอกาสให้เขาได้สร้างสรรค์งานได้อย่างตรงไปตรงมาและเป็นที่ชื่นชอบของคนอ่านและบ้านเมือง แต่บางครั้งบางสถานการณ์เขียนประเภทเดียวกันนั้น ก็ไม่อาจปรากฏต่อสาธารณะได้ ความง่ายและความชัดเจนจึงอาจแปลงรูปไปได้

กลวิธีทางวรรณศิลป์ของคมหวาน ค้นต้นจึงมีหลากหลาย ได้ลองตั้ง เป็นข้อสังเกตได้เป็น 2 ประการ ดังนี้
ประการแรก คมหวาน ค้นต้น ให้อารมณ์อันสะเทือนใจ หรือ อารมณ์อันรุนแรงสัมผัสใจผู้อ่าน เพื่อโน้มน้าว หรือ ปลุกเร้าให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกนึกคิดตามเนื้อสาร ตัวละครของเขา จึงมักจะประสบชะตากรรมอันเลวร้ายจนบางครั้งผู้อ่านเองก็ทนแทบไม่ได้ งานรูปแบบนี้มีที่อ่านง่าย เข้าใจได้ทันที แต่ก็ยากที่เข้าใจให้ทันกับความทุกข์ยากเดือดร้อนแสนสาหัสหรือการกดขี่อย่างฉับพลันของตัวละคร ภาวะ "เข้าใจความทุกข์" นี้เป็นสิ่งที่คมหวานถนัดนัก ในอันที่จะเพิ่มเติมหรือแบ่งปันให้ตัวละคร ดังนั้น กว่าตัวละครแต่ละตัวจะผ่านชีวิตช่วงหนึ่งมาได้ หรือบางครั้งก็ร้ายแรงถึงกว่าตัวละครจะตายลงไปได้ ก็ทรมานใจคนอ่านกันจนเหลือกำลัง

งานชุด "กบฏ: วรรณกรรมชาตินิยม" ซึ่งใช้ชื่อ โกล่อม พิศัยเขียนนั้น เป็นตัวอย่างอันดี ของการกระทำซ้ำความทุกข์อย่างรุนแรงให้ตัวละครจนอาจก่อให้เกิดความรับไม่ได้ติดตามมา

"อัน"ปรากฏการณ์"สี่คล้า"... เป็นเรื่องทำนองสมจริงแต่ขาดความสมจริง เพราะ โกล่อมเขียนถึงความทุกข์อันมากมายที่มาจากวันนั้นฝนตกนั้นอย่างรวดเร็วกินไป"⁴⁵

ใน "ชาคร" ⁴⁶ นับเป็น เรื่องแสดงความรุนแรงที่เพริศเคลิบเคลิ้มมากที่สุด...งานออกมาอย่างให้ความรู้สึกที่ผสมผสานกันระหว่างความโหดร้ายที่สุดกับความเหลือเชื่อ มีตั้งแต่ยิงฝรั่งตายด้วยความเกลียดชัง ความน่าพิงของสังคมที่มันเป็นตัวนำมาจากนั้นยังเมียดตายด้วยวิธีวิบัติการ ในที่สุดก็ถึงจุดไฟเผาโรงแรม และ ขับรถออกมาชนหญิงท้องแก่ตาย เรียกว่าตายกันซ้ำ ๆ จนซาซิมและเชื่อว่าเหลือเชื่อไปเลย

ครั้นมาเป็นผลงานชุด แสงดาวแห่งศรัทธา กับ สำนึกชบถ ความรู้สึกอันรุนแรง หรือซ้ำเติมความทุกข์ให้ตัวละครก็ยังคงมีอยู่ แต่เป็นไปด้วยความสมจริงมากขึ้น บางเรื่องให้ความรู้สึก ว่า คมทวนใช้ความทุกข์และความตายของตัวละคร ตามแบบศิลปะ เพื่อชีวิตชัดเจนเกินไปจนเส้นที่แห่งความสะเทือนใจลดลง ดังเช่นเรื่อง ที่ชาวบ้านถูกเจ้าหน้าที่บ้านเมืองกดขี่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า และท้ายสุดตัวละครต้องจับปืนเข้าป่าหรือไม้ก่ตายโดยมีผู้สืบทอดความคิด ดังเช่นระหว่าง บุญกับปืน กระแสดิ้นยอมฆ่าสิ่งทีเกิดขวาง พิณเสณสาย เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตาม คมทวน ก็มีผลงานประเภทที่อาร์มดะ เทือนใจ ที่แม้จะเป็นการกระทำทุกข์ให้ตัวละคร แต่องค์ประกอบของเรื่องในส่วนอื่น ๆ สอดคล้องและเป็นเหตุเป็นผลอยู่ในระดับสูง หรือ มีการให้ตัวละครอื่นบางตัวเข้ามาสู่เรื่องที่ทำให้สะเทือนใจนั้น ลดความรุนแรงอันรับไม่ได้ลงบ้าง อย่างเช่นเรื่อง ที่เห็นและเป็นอยู่ เรื่องของคำสาสนางานไร่ร้อยนั้น ให้อาร์มดะ เทือนใจสูงและพฤติกรรมของตำรวจในคอนฉบับนั้น แม้จะเป็นการเพิ่มความรุนแรงของเรื่องขึ้นไปอีก ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการหักมุมจบ ที่บ่งชี้สภาพความเป็นจริงของสังคมที่เฝ้าจ้องดูเสียดสีหรือในเรื่อง บางตอนของบทเพลง ความสะเทือนใจของเพื่อนบ้านชาวขอนแก่น ที่มีต่อการตายด้วยโรคคอติดของ เด็กน้อยและแสดงความเกรี้ยวกราดต่อความอยุติธรรมของชีวิต ด้วยการร้องเป็นเพลงนั้น เป็นการสะเทือนใจอันสูงส่งและในขณะที่เดียวกัน ก็ให้ความยิ่งใหญ่ในวิญญูญาณมนุษย์ไปพร้อมกัน-มนุษย์ที่มีศิลปะแสดงออกมา แม้ว่าเขาจะเป็นเพียงขอทาน

ในงานประเภทร้อยกรองหรือบทกวี คมทวนสามารถย่นในการใช้คำหรือความสะเทือนใจ ในบทละครร้อยกรอง เรื่อง กองเพลิงอันเร้งโรจน์ ซึ่งมีวิธีการผูกเบมความสะเทือนใจได้ไม่ต่างจากเรื่องสั้น แต่การใช้คำเป็นภาษาร้อยกรองที่มีเสียงและท่วงทำนองที่สอดคล้องและเป็นเช่นบทสนทนาหรือคำบรรยายในเรื่องสั้น เช่นตอนที่แม่เพื่อถึงลูกชายที่ถูกตำรวจจับไป

ดึกบ้านนี้	แล้วหนอ
แม่อยากขอ	พบหน้า
ลูกทนทร-	มานโทษ
คล้ายคนบ้า	บ่นจ้มี

แต่อย่างไรก็ดี ในงานกวีนิพนธ์ คมทวน มักจะใช้สัญลักษณ์หรือความเปรียบเทียบถึงผู้นำ ความเร้าใจ ความสะเทือนใจหรืออาร์มดะรุนแรงจึงมักตามมาจากการตีความภาพหรืออื่นนั้น ๆ

สัจญา หาญตระกุล เคยเขียนบทวิเคราะห์งานร้อยกรองของ คมทวน ค้นธนู เกี่ยวกับเรื่องความรุนแรงของงานของเขาไว้ว่า

"ถ้าร้อยกรองของคมทวนเป็นภาพยนตร์ก็คงต้อง เป็นภาพยนตร์ชนิด "เลือดท่วมจอ" อย่างไม่ต้องสงสัย"⁴⁷

ระดับความสะเทือนใจของงานร้อยกรองของ คมทวน เกิดขึ้นจากการเลือกสรรคำ เลือกสรรภาพ ดังเช่นใน นิยายแผ่นดิน⁴⁸ ซึ่งเป็นบทร้อยกรองที่สะเทือนใจมากบทหนึ่ง ภาพบางภาพปรากฏดังนี้

จ้อพอนไหย่างหึ่ง	เป็นเกือ
สิงโกลดเลวร้ายเหลือ	รับได้
หนาวลมเหนือ	โหมกระหน่ำ
กลับซ้ำใหม่	เมื่อเห็นภาพเห็น
เย็นเยือกเข้า	ชมชน ชั่วผู้เอย
มือตีนคน	คกท้อย
ดาที่ราบเกลือกกลน	กุกกลก แขนงอ้อย
หยาดเลือดหยดไหลย่อย	หยาดย่อยยังสนาม

ความสะเทือนใจซึ่งเกิดขึ้นจากความตายหรือได้รับรู้ความทุกข์ความเดือดร้อน ซึ่งคมทวนได้พยายามสื่อสารมาสู่คนอ่านนั้น อยู่ชัคากลับความรุนแรงอย่าง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หากครั้งใดคมทวนละ เลงความรุนแรงมากไปนิดก็จะ เป็นภาวะเลือดท่วมจอ อย่างที่สุกฤษยา หาญตระกุลว่าไว้ แต่หากครั้งใดที่ทั้งสองสิ่งลงตัวกันพอดี คนรับสารก็จะรู้สึกได้ถึง ความสะเทือนใจอันลึกซึ้ง

ประการที่สอง คมทวนนิยมใช้สัญลักษณ์หรือภาพเปรียบเทียบสื่อความหมาย ด้วยเหตุผลสองประการ ประการที่หนึ่ง เพื่อช่วยผู้อ่านได้รส ได้อารมณ์หรือได้ภาพชัดเจนขึ้นจากการเปรียบเทียบหรือรับสัญลักษณ์นั้น และ อีกประการหนึ่ง เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงสิ่งที่เขาต้องการเขียนถึง ไม่ให้ปรากฏอย่างโจ่งแจ้ง หรือสิ่งที่เขียนถึงนั้นเป็นภาพหยาบธรรมชัคเจ จนเกินไปจนอาจก่อให้เกิดปัญหาในการตีพิมพ์ได้

ในงานชุดแรก กบฏ: วรรณกรรมชาติสมัย คมทวนเขียนถึงความรุนแรง ความบีบคั้นของผู้คนในสังคม แต่เขียนในชุดสมัยที่เพิ่งผ่านพ้นจากยุครัฐบาลเผด็จการที่บีบคั้นเสรีภาพในเรื่องการเขียน-การพิมพ์เป็นอย่างมาก ดังนั้น คมทวนจึงยังเลือกใช้นำเสนอในรูปแบบของการซ่อนสัญลักษณ์ ซึ่งเมื่อปะปนอยู่กับรูปแบบของจินตนาการและกระแสสำนึกแล้วก็กลืนหายไปเป็นเนื้อเดียวกันจนหมดสิ้น ดังตัวอย่างในเรื่อง บาดแผลกลางอากาศ การฆ่าแม่ของตัวละครนั้นมีเหตุผลรองรับว่า เขาฆ่าแม่เพราะ เขาเห็นแม่ตาบอดเพราะสังคมและประเพณีมากกว่า 50 ปีแล้ว หรือการที่เขาฝันว่าแม่จะเอาบ่วงบาตมาคล้องคอเขา ทั้งสองประเด็นนี้ สื่อความหมายเกี่ยวกับพันธนาการของสังคมที่มีต่อตัวเขาและผู้คนในสังคม

งานชุดแรกนี้ การสื่อความสัญลักษณ์หรือความเปรียบเทียบต่าง ๆ ที่ปรากฏค่อนข้างสับสนและซับซ้อน "บางครั้งอาจเป็นเพียงเพื่อความสะใจลึก ๆ ของตัวเอง เป็นการตอบสนองต่อความคับแค้นที่ไม่มีทางระบายออก"⁴⁹ ในขณะที่งานในระยะที่ลองที่ปรากฏหลัง เหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 แล้ว ลักษณะความชอบในเรื่องของสัญลักษณ์หรือภาพเปรียบเทียบยังคงมีอยู่ แต่วิธีการปรากฏเปลี่ยนแปลง สัญลักษณ์หรือความเปรียบเทียบในช่วงนี้จะปรากฏอยู่ในเรื่องสั้นประเภทสะท้อนภาพชีวิตจริงอย่างสมจริง มันจึงมีหน้าที่ชัคเจเน้นการขยายความหรือทำให้สารที่ปรากฏอยู่แล้วชัดเจนขึ้นไปอีก อย่างเช่นในเรื่อง ระหว่างปูนกับปืน ก่อนตายนามได้พยายามนึกถึงปูน บลึง และเป็น เจ้าหน้าที่บ้านเมืองคือปลิงที่ใช้ปูนป้าย

ให้หลุดออกไปไม่ได้ หากแต่ต้องใช้ปืน หรือบางทีปรากฏอยู่ในชื่อเรื่องหรือแนวความคิดเช่น พิณแสนสาย ตัวละครเอกชื่อพิณ เมื่อตายไปแล้วก็มีคนลุกขึ้นมาเป็นพิณแสนสาย ทำหน้าที่ดีภาพและอารมณ์ชัดเจนขึ้น

งานเรื่องแต่งของ คมทวน คันธนู ปรากฏในรูปของความสัญลักษณ์หรือความเปรียบเทียบอีกครั้ง ในงานชุด ครึ่งหนึ่งนานมาแล้ว ในเรื่อง หิ้ง แม้จะเป็นการบรรยายหิ้งตัวหนึ่งที่หลุดเข้ามาในซอย แต่แท้จริงแล้วก็คือการพยายามให้ภาพเปรียบเทียบระหว่างหิ้งที่เป็นสัตว์กับคนที่เห็นเช่นหิ้ง

หรือ "ในเรื่องหัก⁵⁰ ที่เขียนถึงชายหนุ่มผู้รักสีเขียว มีเครื่องแบบสีเขียว มีสิ่งแวดล้อมนานับประการ เวลาอ่านจะทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นนักเรียนทหาร เพราะทุกประโยคชวนให้เข้าใจได้เช่นนั้น แต่ครั้งมาเปิดในตอนท้ายว่าแท้จริงแล้วเป็นเพียงผีเสื้อกลางคืนตัวหนึ่ง ประโยคทุกประโยคที่เคยเข้าใจก็กลับเข้าใจได้เพิ่มอีกชั้นหนึ่ง และ ที่มากขึ้นไปอีกคือ เมื่อเปิดออกมาเป็นความจริงอย่างเป็นธรรมชาติ-ธรรมดาก็ยังสามารถตีความย้อนกลับเข้าไปได้อีกว่าทำไม ผู้คนผู้รักสีเขียวเหล่านั้นจะต้องเป็น "ผีเสื้อกลางคืน"

เรื่องสั้นที่คมทวนสร้าง เป็นเรื่องหลอกที่ผู้อ่านเข้าใจผิด โดยใช้คำที่ทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นภาพเดียวกับที่ผู้อ่านเข้าใจ คือเรื่องปล้นแบงก์⁵¹ เมื่อผู้อ่านได้เห็นคำว่า"ปล้นแบงก์" ผู้อ่านก็จะมีความเกี่ยวกับการปล้นแบงก์ไว้ในใจ ยังอ่านตามที่คมทวนพรรณมาก็ยังได้ภาพขยายไปเรื่อย ๆ ตามภาพที่ตนเองได้เข้าใจไว้ แต่ท้ายสุดแล้วคนเขียนกลับเปิดออกมาเป็นภาพอีกภาพหนึ่งคือ จากปล้นแบงก์เป็นเพียงการขโมยและกระปุกออมสินลูกในยามที่ลูกหลับ ความระแวงระวังของพ่อกลัวลูกจะตื่น ความอาย ความสงสาร ความจำเป็นผสมผสานกันอยู่อย่างใดรับ นัยเป็นเรื่องที่คมทวนสร้างได้สะเทือนใจที่สุด โดยไม่ต้องใช้คำหรือภาพที่รุนแรงหรือเร้าอารมณ์เลยแม้แต่น้อย

งานที่คมทวน สร้างในลักษณะของการทำให้ผู้อ่านเข้าใจผิดเช่นเดียวกันอีกเรื่องหนึ่งคือ เหยี่ยว⁵² การเขียนถึงผู้คนหญิงชายที่แย่งชิงกันเอาตัวรอดไม่เว้นแม้แต่น้ำา ท้ายที่สุดทุกคนก็ต้องตาย ในขณะที่คมทวน สะท้อนให้เห็นถึงความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ได้อย่างถึงแก่น เขาก็หักมุมจบด้วยการให้ภาพบูรณะที่สื่อได้ว่า เรื่องการแก่งแย่งกันแทบเป็นแทบตายนั้น แท้จริงเป็นเพียงเรื่องของเชื้อสัจเท่านั้น เป็นการสร้างภาพเปรียบเทียบที่แทรกสลับเหยียดหยันเข้าไปได้อย่างเหมาะสมเจาะที่สุด และรสชาติเดียวกันนั้นคนอ่านจะได้รับอีกครั้งหนึ่งในเรื่อง ห่วย ที่ตัวละครโบท้านมัน ซึ่งเปรียบเทียบไปได้กับการปกครองของประเทศ โดยการใช้อุปมาอุปไมยของคณะปฏิวัติสลับกันไปกับการปฏิบัติการของแพทย์

งานของคมทวนแบบที่กล่าวมานี้อาจจะไม่ใช่ว่าการสะท้อนอย่างตรงไปตรงมา แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสะท้อนแบบซับซ้อนและงดงาม ช้ายังชัดเจนในเนื้อสารอีกด้วย

งานประเภทที่คมทวนถนัดที่จะใช้สัญลักษณ์และภาพเปรียบเทียบมากที่สุด คืองานกวีนิพนธ์ มีทั้งที่เป็นการใช้ภาพสัญลักษณ์และภาพเปรียบเทียบเป็นเรื่อง และมีทั้งที่ใช้เป็นคำหรือความในส่วนตัวส่วนหนึ่งของบท

งานกวีนิพนธ์ยาวที่ใช้สัญลักษณ์เป็นตัวสื่อได้แก่ รุ่งกินเมือง⁵³ ซึ่งกล่าวถึง ผู้คนเจ็ดประเภทในสังคม ซึ่งอยู่ในลักษณะที่กระทำต่อสังคม ดังนี้

คิงรุ่งชด	คลุมหัว
คิงแสนสร	เสียบเป้า
คิงเงาหลัว	ง้าหลอก
คิงล้านเท้า	ทับโหมกทับโหม

หรือในบท นิยายแผ่นดิน ภาพเปรียบเทียบของเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 ตลอดจนผู้คนและพฤติกรรมต่าง ๆ ปรากฏอย่างต่อเนื่อง ไตรสและสุคตะ เทื่อนใจ

พิราประทม   ถึง เพื่อน
พิลาปาห์ร้อง   ร่ำหารันทา

ในบท แค่แวดาง (3)⁵⁴ ซึ่งเขียนถึงสถานการณ์บ้านเมืองในช่วงอารมณ์หนึ่ง ด้วยความรู้สึกล้าลึก คำเปรียบ-เทียบที่คมทวนซ้ำไต่สรอารมณ์หนัก

หรืออีกบทหนึ่งว่า

ซึ่งโลกนี้มีผู้มีคนใดสร้าง
ทางร้อยทางไร่จะมีแต่สี่เขี้ยว
คนค้ำคัตก็คิดลั่นว่าเป็นเกลียว
ส่งทอดเล็บเก็บเขี้ยวคมอาวุธ

โอ้อ่าเจ้าจิ้งหรีดเคยกรีดเสียง
พอมือเขาเลี้ยงเลขเสียงอ่อย
ลิ่มน้ำค้างกลางหญ้าลิ่มป่าคอย
วิสัยจักรน้ำร้อยสวามรอยโจร

หรือเมื่อเขียนถึงสถานการณ์โลก คมทวนก็เปรียบเทียบได้แจ่มชัด ดังในบท โลก, มานุษย์และมัน(2)⁵⁵ ว่า

ชาติใดที่เต็มค้อย	ก็เรียบริ่อยโรงเรียนจีน
มีค่าเท่าแผ่นดิน	คือเศษเบี้ยประจัญบาน
ตายแล้วและตายเล่า	สังเวชผ่านักเลงพาล
เลือดท่วมกระดานธาร	น้ำตาหลังจมนั่งเรือ
ชาติใดที่โคตเด่น	ก็บีบเค้นเข้าชายเคเรือ
ควีน, ม้า, บิชอป, เรือ	กระจายซุ่มกำลังขัน
นั่งเอกเซนทร้อง	ตะโกนก้องให้รบกัน
ส่งเสียงจะสร้างสัน-	ติภาพโดยกราตร
เขชจืดเศร้า	พระพุทธเจ้าทรงร่ำารอน
ซงจือสืออันอ่อน	พระอัลลาะห์โศกาลัย

การเรียนรู้จากหัวใจของคมทวน คันทูนในการเสนางานเพื่อประชาชน

จากคมทวน คันทูน ผู้เกิดมาจากการคับแค้นใจในสังคมที่ "คลังโคล้วัดก" ด้วยความคับข้องใจต่อสภาพการณ์ทางสังคม ในนามปากกา โกสม พิลัย ได้ก้าวผ่านเส้นทางของการลุกขึ้นยืนประกาศกล่าว

"ถ้าหากว่าการพูดถึงคนจน ถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ การเปิดโปงถึงสภาพยากแค้นเป็นคนหัวเอียงซ้ายแล้ว ข้าพเจ้าคือคอมมิวนิสต์ ข้าพเจ้าเป็นคนหัวเอียงซ้ายอย่างไม่ต้องสงสัย"⁵⁶

ผลงานของคมนตรี คันธนู จึงปรากฏออกมาในลักษณะที่ชัดเจนว่า ศัตรูของประชาชนคือใคร ในช่วงนี้ 2523 สักกัญญา ชาญตระกูล ได้กล่าวถึงงานของคมนตรี ว่า

"...คมนตรีจะสร้างภาพพจน์เปรียบเทียบกับชนชั้นที่ดั่งไว้ว่าเป็นการกดขี่ ด้วยการยกย่องสรรเสริญเข้าข้างผู้ถูกกดขี่และประนามพยามเหยียดข้างผู้กดขี่ ผลที่ได้คือ ร้อยกรองจึงเป็นร้อยกรองการให้คุณค่าว่า ผู้กดขี่เลว ผู้ถูกกดขี่เจ็บปวด ผู้ต่อสู้ดี ด้วยการให้ภาพเปรียบอย่างมากกว่า "เลว" ขนาดไหน "ดี"ขนาดไหน โดยไม่บอกอะไรเลยว่าเป็นสภาพที่ถูกกดขี่นั้น เป็นสภาวะอย่างไรจริง ๆ"⁵⁷

ซึ่งกรณีนี้หากพิจารณาเรื่องสั้นซึ่งสะท้อนเนื้อหาแสดงความขัดแย้งหรือแตกต่างของ ฝ่ายผู้กดขี่ และผู้ถูกกดขี่แล้ว อาจได้เห็นสภาวะชัดเจนขึ้น เห็นได้จากงานรวมเรื่องสั้นในเล่ม แสงดาวแห่งศรัทธา และ ลำนกขบถ

ต่อมา คมนตรีได้สร้างสรรคงานซึ่งแสดงลักษณะสะท้อนคุณค่าของประชาชนมากขึ้นดังที่ได้อ้างมาแล้ว ในระยะนี้ ปี 2525 พรพิไล เลิศบริษา ได้กล่าวถึงงานร้อยกรองของคมนตรีอีกครั้งว่า

"ประการแรก นับว่าน่าสนใจอย่างยิ่งที่คมนตรีเปลี่ยนแปลงวิธีการเข้าสู่ และ เข้าใจชีวิตจริงของประชาชนคนสามัญหันมาเป็นการให้ความสนใจกับรายละเอียดในวิถีชีวิต และความรู้สึกของพวกเขา มากกว่าการทำข้อสรุปนามธรรมมาให้แก่พวกเขา ในบทกวีชื่อ ขอทานบรรดาศักดิ์ และ นาฏกรรมบนลานกว้าง ซึ่งดูจะเป็นบทเด่นมาก..."⁵⁸

"ประการที่สอง...ประสานไปกับการศึกษาจากนักเขียนรุ่นก่อน และฝึกฝนอยู่เสมอแม้รู้จักลักอัย ทำให้คมนตรีสามารถเขียนภาพยักลอนที่แม่นยำเรื่องหลากหลายมากยิ่งขึ้น ความนึกคิดที่มาจากคลังประสบการณ์ถูกนำมาใช้มากมาย มีช้วนเวียนอยู่แต่ในเรื่องราวนามธรรมระดับสูงประเภทการกดขี่และการช่วงชิงเอาอำนาจรัฐ ซึ่งแม้จะเป็นลัจจะ มันก็เป็นได้เพียง "ลัจธรรมทั่วไป" ที่ถอดคอนกฤตเทศน์ขึ้นมาจากชีวิตเท่านั้น ไม่อาจมาแทนที่ชีวิตจริงวันต่อวันของประชาชนได้..."⁵⁹

อย่างไรก็ตาม เจตนา นาควัชระ ได้กล่าวถึงงานของคมนตรี ว่า

"...ผู้อ่านอาจจะอดรู้สึกไม่ได้ว่า คมนตรีมองปัญหาเป็นวิภาษวิธีเกินไป เช่น เขามักจะมองเห็นแต่ความโสมมของเมืองกรุง และความบริสุทธิ์ผ่องของชนบท บทกวี นาฏกรรมบนลานกว้าง (นาฏกรรมบนลานกว้าง หน้า 65-77) เป็นไปในแนวที่ว่า "ทุกถนนหนทางในบางกอก ผู้จิ้งจอกจ้องขยี้คนอีสาน" (หน้า 67) ถึงกระนั้นก็ดี วรรณกรรมแห่งความล้ำลึกเชิงสังคมแบบของคมนตรี คันธนู มีลักษณะ เฉพาะที่แตกต่างไปจากแนวทางของนักประพันธ์อื่น เขาอาจจะใช้วิธี "วิภาษ" สังคมแบบของ อังคาร กัลยาณพงศ์ อยู่มาก แต่เขามองเห็นความหลากหลายของปัญหาของสังคมชัดแจ้ง เขาอาจจะใช้ทั้ง เนื้อหาและถ้อยคำที่รุนแรงในบางครั้ง แต่ความสามารถในการแต่งคำประพันธ์ของเขา ทำให้ "วิภาษวิธี" ของเขาเป็นงานศิลปะที่ทรงความงามไป"⁶⁰

ไม่ว่านักวิจารณ์ท่านใดจะมองคันทวนเช่นไร แต่คันทวน ก็ยังเป็น คันทวน คันทวน คนที่สร้างสรรค์งานศิลปะเพื่อประชาชนอยู่อย่างสม่ำเสมอและไม่ขาดสาย เขาก็ยังสนใจรายละเอียดชีวิตของคนชั้นล่าง และ ยังคงใช้ชีวิต "วิภาช-วิธ" กับปัญหาต่าง ๆ ในสังคมเสมอ เมื่อต้องทำงานประพันธ์ที่รัก คันทวนจะ เลือกให้มีความสอดคล้องกับแนวความคิดพื้นฐานของตนเองให้มากที่สุด งานนวนิยาย นายชนเมตม์:คนกล้านอกตำนาน ซึ่ง เขียนถึงชาวบ้านธรรมดาสามัญที่เป็นคนในประวัติศาสตร์ หรือ ในกฎจารคภวาคิด เขาเลือกที่จะ เขียนถึงชีวิตของคนนี้อาจเรียกได้ว่า เป็น "ชนก" ทางความคิดในแต่ละยุคสมัย

ในรอบสิบปีที่ผ่านมา คันทวน คันทวน ยืนหยัดมั่นคงในแนวความคิดเพื่อประชาชนของเขา แต่ในขณะที่เดียวกันเขาก็ปรับประยุกต์ เรื่องของการ เสนอเนื้อหาและรูปแบบให้สอดคล้องกับความเป็นจริง และความเป็นไปได้ของสังคมด้วย

ทั้งคง วามและแทบจะ ไม่นึกฝันว่าจะ เป็นคำของคันทวน คันทวน คือ

จำใจจำจางวางทวน	วางธนูทั้งมวล
มาจับดาบเหล็กน้ำหี้	
โคตที่วางโคตาวี	จงนึกปราณี
บางครวก็ก้าวร้าวรุนแรง	
ใช้ว่าคันทวนต้องแถม	คันทวนต้องแผลง
ใครนั่นหมั่นไส้ให้ดู!	

นี่คือคำจาก "ภายใน" ของคันทวน คันทวน กวีและนักเขียนผู้ไม่เคยลืมคำว่า "ประชาชน"

บรรณานุกรม

- โกสุม พิลัย กบฏ : วรรณกรรมชาติสัมพันธ์ สำนักพิมพ์บุกชน, 2518, 199 หน้า
- คมทวน คันธนู กถาจรตบาคิต สำนักพิมพ์ลับกระ, กุมภาพันธ์ 2531, 111 หน้า
- เขียว สำนักพิมพ์เฟื่องฟ้า พศจิกายน 2531, 183 หน้า
- คนดกงาน สำนักพิมพ์เพื่อนชีวิต พศจิกายน 2528, 127 หน้า
- ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว สำนักพิมพ์สุขภาพาง มีนาคม 2531, 128 หน้า
- นาฏกรรมบนลานกว้าง สำนักพิมพ์ดอกหญ้า พิมพ์ครั้งที่สอง, ไม้ระบู่ปีที่พิมพ์, 99 หน้า
- บนถนนและทางผ่าน สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ตุลาคม 2526, 143 หน้า
- สำนักขบถ สำนักพิมพ์กอไผ่ เมษายน 2523, 167 หน้า
- แสงดาวแห่งศรทธา สำนักพิมพ์พี.พีช สิงหาคม 2521, 176 หน้า
- ฆาตกร รวมเรื่องสั้นจากเดือนตุลา สำนักพิมพ์บิยะสาสัน, มกราคม 2522, 161 หน้า
- เจตนา นาควัชระ ศัตรูที่ลึนโหล แจ่มมุมหนึ่งของวรรณกรรมร่วมสมัยของไทย, ถนนหนังสือ ปีที่ 4 ฉบับที่ 2
เดือนสิงหาคม 2529, หน้า 80-88
- ทีปกร ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ตุลาคม 2531, 223 หน้า
- นศินี วิทธิ์รสานต์, วิเคราะห์วรรณกรรมแนวประชาชน สำนักพิมพ์สยามวรรณกรรม, 2519, 281 หน้า
- นรินทร์ศักดิ์ บุณจันทร์ (บรรณาธิการ) รวมเรื่องสั้นและบทกวีโดยนักเขียนรางวัลซีไรท์ สำนักพิมพ์ศรีเอท แมกกาซีน
พศจิกายน 2529, 125 หน้า
- มากับสายลมร้อน รวมเรื่องสั้นร่วมสมัยไทย สำนักพิมพ์เดอะพ็อกซ์,
เมษายน 2531, 141 หน้า
- พรพิไล เลิศบริชา วิจารณ์ภาพยนตร์กลอนของคมทวน คันธนู, โลกหนังสือ ปีที่ 6 ฉบับที่ 1 ตุลาคม 2525,
หน้า 28-34
- สุกัญญา หาญตระกูล อีกมิติหนึ่งจากร้อยกรองของคมทวน คันธนู, โลกหนังสือ ปีที่ 3 ฉบับที่ 11 สิงหาคม 2523,
หน้า 34-46

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เชิงอรรถ

- 1 วกสุม พิลัย, ทำไม้คองกบฏ, กบฏ : วรรณกรรมชาติสมัย (สำนักพิมพ์บุกชน 2518).
- 2 คมทวน คันธนู, คำประกาศของผู้เขียน, แสงดาวแห่งศรัทธา (สำนักพิมพ์ พี.พี. 2521).
- 3 คมทวน คันธนู, คำประกาศของคนทุกข์, คนดกงาน (สำนักพิมพ์เพื่อนชีวิต 2528) หน้า 4.
- 4 คมทวน คันธนู, สำนึกขบถ (สำนักพิมพ์กอไผ่ 2523) หน้า 166-167.
- 5 ทิปกกร, ศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะ เพื่อประชาชน (สำนักพิมพ์ดอกหญ้า 2531) หน้า 178.
- 6 ทิปกกร, อ่างแล้ว, หน้า 181.
- 7 ทิปกกร, อ่างแล้ว, หน้า 178.
- 8 ทิปกกร, อ่างแล้ว, หน้า 186.
- 9 คมทวน คันธนู, สำนึกขบถ. อ่างแล้ว, หน้า 1.
- 10 คมทวน คันธนู, สำนึกขบถ. อ่างแล้ว, หน้า 52-65.
- 11 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 62-74.
- 12 คมทวน คันธนู, คนดกงาน. อ่างแล้ว, หน้า 67-70.
- 13 คมทวน คันธนู, คนดกงาน. อ่างแล้ว, หน้า 27-31.
- 14 คมทวน คันธนู, นาฏกรรมบนลานกว้าง (สำนักพิมพ์ดอกหญ้า พิมพ์ครั้งที่ 2) หน้า 65-77.
- 15 คมทวน คันธนู, สำนึกขบถ. อ่างแล้ว, หน้า 29-39.
- 16 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 139-174.
- 17 คมทวน คันธนู, คนดกงาน. อ่างแล้ว, หน้า 15-20.
- 18 คมทวน คันธนู, นาฏกรรมบนลานกว้าง. อ่างแล้ว, หน้า 42.
- 19 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว (สำนักพิมพ์สุขภาพใจ 2531) หน้า 64-71.
- 20 คมทวน คันธนู, เขี้ยว (สำนักพิมพ์เพื่อนฟ้า 2531) 183 หน้า.
- 21 คมทวน คันธนู, เขี้ยว. อ่างแล้ว, หน้า 131.
- 22 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 1-14.
- 23 คมทวน คันธนู, แต่ความรักและความหลัง (6), คนดกงาน. อ่างแล้ว, หน้า 99.
- 24 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 48-61.
- 25 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 26-34.
- 26 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 75-87.
- 27 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 5-15.
- 28 ชาตกร งามเรื่องสั้นเดือนตุลา (สำนักพิมพ์นิยะสาส์น 2522) หน้า 51-63.
- 29 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ่างแล้ว, หน้า 47-54.
- 30 งามเรื่องสั้นและบทกวีนักเขียนรางวัลซีไรท์, (สำนักพิมพ์ศรีเอท แมกกาซีน 2529) หน้า 75-80.
- 31 มากับสายลมร้อน, งามเรื่องสั้นร่วมสมัยไทย (สำนักพิมพ์เดอะพ็อกซ์ 2531) หน้า 29-35.
- 32 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ่างแล้ว, หน้า 17-22.
- 33 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ่างแล้ว, หน้า 110.
- 34 ทิปกกร, อ่างแล้ว, หน้า 212.
- 35 คมทวน คันธนู, สำนึกขบถ. อ่างแล้ว, หน้า 16-28.

- 36 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ้างแล้ว, หน้า 35-47.
- 37 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ้างแล้ว, หน้า 15-25.
- 38 คมทวน คันธนู, คนตกงาน. อ้างแล้ว, หน้า 33-39.
- 39 คมทวน คันธนู, คนตกงาน. อ้างแล้ว, หน้า 41-45.
- 40 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 73-77.
- 41 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 100-106.
- 42 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 93-98.
- 43 ทิปกร, อ้างแล้ว, หน้า 34-35.
- 44 ทิปกร, อ้างแล้ว, หน้า 38.
- 45 คินี่ วิทูร์สถานต์, วิเคราะห์วรรณกรรมแนวประชาชน (สำนักพิมพ์สยามวรรณกรรม 2519) หน้า 245.
- 46 โกสุม พิสัย, อ้างแล้ว, หน้า 77-92.
- 47 สุกัญญา หาดูตระกูล, อีกมิตินี้จากร้อยกรอง คมทวน คันธนู, โลกหนังสือ (สิงหาคม 2523) หน้า 43.
- 48 คมทวน คันธนู, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ้างแล้ว, หน้า 125-138.
- 49 คินี่ วิทูร์สถานต์, อ้างแล้ว, หน้า 242.
- 50 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 57-63.
- 51 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 25-29.
- 52 คมทวน คันธนู, ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว. อ้างแล้ว, หน้า 85-90.
- 53 คมทวน คันธนู, นาฏกรรมบนลานกว้าง. อ้างแล้ว, หน้า 78-99.
- 54 คมทวน คันธนู, คนตกงาน. อ้างแล้ว, หน้า 110-111.
- 55 คมทวน คันธนู, คนตกงาน. อ้างแล้ว, หน้า 114-115.
- 56 คมทวน คันธนู, คำประกาศของผู้เขียน, แสงดาวแห่งศรัทธา. อ้างแล้ว
- 57 สุกัญญา หาดูตระกูล, อ้างแล้ว, หน้า 42.
- 58 พรพิไล เลิศบริษา, วิจารณ์ภาพยนตร์กลอนของ คมทวน คันธนู, โลกหนังสือ (1 ตุลาคม 2525) หน้า 31.
- 59 พรพิไล เลิศบริษา, อ้างแล้ว, หน้า 32.
- 60 เจดนา นาควัชระ, ศัตรูที่สิ้นโทษ : แจ่มมหนึ่งของวรรณกรรมร่วมสมัยของไทย, ถนนหนังสือ (สิงหาคม 2529) หน้า 85.
- 61 คมทวน คันธนู, กถาจรคปาคิต (สามแห่งชีวิตค้ำฉันท). (สำนักพิมพ์ฉบับแรก 2531) หน้า 105.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย